

ВІДГУК

**офіційного опонента доктора економічних наук, професора
Мельника Леоніда Григоровича на дисертаційну роботу
Степури Тетяни Михайлівни «Розвиток людського потенціалу в умовах
квалітизації економіки України», яка подана на здобуття наукового
ступеня доктора економічних наук за спеціальністю
08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика**

Актуальність теми дослідження

В умовах стрімких змін більшості сфер соціально-економічного життя у зв'язку індустріальними та інноваційними революційними зрушеннями, з цифровізацією економіки, посиленням екологічних загроз, нарощуванням міграційних процесів поглиблюються протиріччя у системі потреб і можливостей розвитку людського потенціалу. Змінюються вимоги до середовища його розвитку, зокрема у частині підтримки здоров'я та епідеміологічної безпеки, отримання якісної освіти, реалізації ефективної зайнятості і гідної праці, тобто формування якості цього середовища у відповідності з сучасними потребами людини. Асинхронність та невідповідність вимог людського розвитку і середовища активності людини призводить до неповного чи недостатнього задоволення потреб, що, у свою чергу, обмежує цей розвиток, має пролонгований і мультиплікативний вплив на покоління сьогоднішні і прийдешні. Така ситуація потребує пошуку шляхів наукового розв'язання проблеми, що і було здійснено у дисертації.

Водночас зараз активно відбувається трансформація механізмів функціонування економіки – на якісно новій основі виникають інноваційні способи виробництва, видозмінюються економічні відносини, ресурсозабезпечення економічної діяльності. При цьому можливості економічного зростання регламентуються принципами сталого розвитку. У таких умовах необхідним є ефективний пошук нових орієнтирів, рушійних сил і розробка гармонійної політики подальшого розвитку людини в модерній економічній системі з урахуванням превалюючого значення ціннісного підходу та якісних критеріїв цього розвитку. Зведення таких наукових завдань і засобів їх вирішення в один теоретико-методологічний блок визначило тему, мету, завдання дослідження та обґрунтувало його актуальність.

Незважаючи на наявність фундаментальних напрацювань у дослідженні людського, а ще більшою мірою – трудового, соціально-трудоного потенціалу, вищенаведені акценти і ракурс наукового пошуку до цього не був цілком і комплексно реалізований. Зокрема, науковий підхід на розвиток людського потенціалу через призму функціоналу якості дозволяє значно розвинути теоретико-методологічний та прикладний апарат

соціальної економіки, запропонувати нові підходи до розробки політики його розвитку. Вищенаведене обґрунтовує актуальність та прикладну вагу дослідження Степури Тетяни Михайлівни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дослідження Степури Т.М. тісно пов'язане з сучасним полем прикладної наукової діяльності, що підтверджено участю здобувачки у доволі значному і широкому переліку науково-дослідних тем, наукових проєктів упродовж тривалого періоду проведення дослідження. Так, дисертантка брала участь у 7 науково-дослідних темах відповідно до профілю діяльності відділу проблем соціально-гуманітарного розвитку регіонів ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього», де виконувалася дисертація, і що мають дотичність до проблематики дослідження: «Формування і використання територіальних міграційних систем для забезпечення сталого розвитку регіонів» (№0112U000462, 2012-2014 рр.); «Соціально-економічна захищеність мігрантів: загальнонаціональний та регіональний вимір» (№0113U000106, 2013-2015 рр.); «Соціокультурологічні наслідки міграційних процесів» (№0114U004400, 2014 р.); «Соціокультурний розвиток регіонів в умовах поширення процесів вимушеної міграції» (№0115U003681, 2015 р.); «Структурні зміни прикордонних ринків праці у координатах соціальної та економічної ефективності» (№0116U00774, 2016 р.); «Механізм регулювання міграції населення в умовах трансформації регіональних ринків праці» (№0116U004032, 2016-2018 рр.); «Міграційна активність населення Карпатського регіону» (№0119U002010, 2019-2021 рр.). Також результати дисертації отримані у процесі участі у науковому проєкті «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ВНЗ і ПТНЗ прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення» (№ДР: 0118U007052, 2018 р.; 0119U103222, 2019 р.; 0120U103602, 2020 р.), що виконувався за підтримки Європейського Союзу у 2018-2020 рр.

Оцінка змісту дисертації, її завершеності та оформлення

Наукові положення дисертаційної роботи Степури Тетяни Михайлівни є цілком обґрунтованими, що забезпечено комплексним використанням значного переліку загально- і конкретнонаукових методів, широкої актуальної інформаційної та статистичної бази, у тому числі й з іноземних статистичних джерел. Це уможливило врахування глобальних аспектів людського розвитку, високу обґрунтованість отриманих результатів.

Чітко встановлена мета дослідження, яка деталізується у завданнях, які у, свою чергу, кореспондуються з висновками по роботі, свідчать про цілісність дисертації. Мета дослідження сформульована дослідницею як цілісна розробка нового напрямку досліджень розвитку людського потенціалу відповідно до сучасних тенденцій квалітизації, який передбачає розробку теоретико-методологічних та методичних засад його кваліметрії та розробку системи управління ним відповідно до стратегічних цілей політики

людського розвитку в Україні. Ознайомлення зі змістом і результатами роботи дозволяють зробити висновок про досягнення поставленої мети.

Структура дисертаційної роботи є логічною, обґрунтованою і дозволяє послідовно розкрити результати дослідження. Дисертація складається з п'яти розділів, а також вступу, висновків, списку використаних джерел і додатків. Обсяг основного тексту дисертації становить 438 сторінок. Кожний розділ супроводжується висновками (с. 136-138, с. 199-201, с. 306-309, с. 381-383, с. 450-453). Перелік використаних джерел налічує 460 позицій, що також свідчить про обґрунтованість дослідження фундаментальними вітчизняними і закордонними науковими працями, інформаційними і статистичними джерелами, нормативною літературою.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, наукову новизну, практичне значення отриманих результатів та відомості про їх апробацію.

Перший розділ присвячений висвітленню теоретико-методологічних засад дослідження людського потенціалу в контексті квалітизації економіки, зокрема, викладено авторську дефініцію людського потенціалу (с. 59-62), обґрунтовано термінологію дослідження щодо квалітизації економіки (с. 84-113) на основі попереднього міждисциплінарного екскурсу у генезу концепту «якість» (с. 61-72, с. 76), розвитку підходів до управління якістю (с. 77-83) як однієї з передумов квалітизації економіки. Суттєвим науковим здобутком авторки вважаємо розвиток підходів фізичної економії щодо дослідження людського потенціалу, що дозволило додатково обґрунтувати роль енергії (с. 114-118) і часу (с. 119-130) у механізмах нарощування людського потенціалу.

Другий розділ розкриває методологічні основи дослідження людського потенціалу у фокусі квалітизації економіки. Сформульовано синтетичний квалітативний підхід до дослідження людського потенціалу (с. 139-151), для чого використано основні принципи синергетики (с. 140-145), положення квалітології та кваліметрії (с. 148-149). Розроблено новаторський методичний підхід до аналізу рівня розвитку людського потенціалу у континуумі «простір – час – енергія» (с. 165-170). Визначено структурну декомпозицію людського потенціалу, у тому числі й через подальший розвиток його компонентної будови (с. 153-164) з урахуванням їх відповідності цілям людського розвитку (с. 154), особистісного і діяльнісного підходів (с. 156-159), 3-х типів бінарних зв'язків у проекції принципів дослідження людського потенціалу (с. 147-149, 163). На основі такого доробку розроблено концептуальну схему аналітичної кваліметрії розвитку людського потенціалу регіонів України (с. 179-198).

У третьому розділі проведено аналітичне дослідження розвитку людського потенціалу регіонів України за геопросторовим та функціонально-часовим напрямками за кожною з компонент, а також ідентифіковано міграцієзумовлені якісні втрати людського потенціалу (с. 272-294), викладено результати соціологічного обстеження випускників закладів вищої

освіти Львівської області на предмет їх задоволеності якістю здобутої освіти та реалізації їх потенціалу на ринку праці (с.225-241). Проведений аналіз забезпечив комплексність дослідження і глибину проникнення дисертантки у процеси розвитку людського потенціалу, оскільки лише перелік опрацьованих показників є більшим 80, а аналітичне дослідження міграційного ринку праці базується здебільшого на іноземних статистичних даних.

У четвертому розділі розкрито аспекти розвитку людського потенціалу в умовах індустріальної революції, технологічних змін та особливостей внутрішнього ринку. Важливим напрацюванням у контексті авторської концепції квалітативної економіки вважаю обґрунтування ціннісно-культурних орієнтирів розбудови середовища розвитку людського потенціалу (с. 311-322). Унікальний матеріал щодо обстеження роботодавців Львівської області дозволив, зокрема, обґрунтувати моніторингову методику діагностики квалітативної асиметрії на внутрішньому ринку освітніх послуг та ринку праці (с. 326-338). Позитивом є погляд на систему оплати праці та соціальних стандартів у фокусі енергетичної концепції розвитку людського потенціалу (с. 345-355) та розробка відповідних пропозицій з вирівнювання виявлених у регіонах України диспропорцій щодо специфіки зайнятості та формування соціальних гарантій (с. 356-358). Новаторським є дослідження впливу цифровізації на сферу зайнятості як до джерела можливостей розвитку людського потенціалу (с. 363-379).

П'ятий розділ підсумовує дослідження розробкою пропозицій у контексті авторської методології кваліологічної аналітики. На основі запропонованих стратегічних імперативів нових векторів політики розвитку людського потенціалу у загальнонауковому та конкретнонауковому контексті (с. 385-387), узагальнень результатів аналітичного дослідження в системній єдності (с. 389) запропоноване удосконалення методичного забезпечення формування політики охорони здоров'я (с. 392-403), міграційної політики (с. 409-413) та нового напрямку – політики якісного змикання сфери вищої освіти та ринків кваліфікованої праці (с. 422-436). Розкрито резерви нових соціальних інститутів у запобіганні міграцієзумовленим якісним втратам людського потенціалу в активній міграційній політиці (с. 414-419). Значним інноваційним доробком у напрямі розбудови кваліологічної аналітики є введення у методологію аналітичного забезпечення розвитку людського потенціалу контрольних карт як методу досягнення вищої керованості процесів розвитку окремих компонент людського потенціалу (с. 437-441) та його апробація (с. 442-449).

Висновки підсумовують проведене дослідження і цілком відтворюють суть роботи і отримані результати.

Наукова новизна одержаних результатів

Здійснені у роботі Степури Т.М. теоретичні і практичні напрацювання дозволили внести вагомий вклад у розвиток соціальної економіки, зокрема, обґрунтувати новий напрям структурно-кваліметричних досліджень

людського потенціалу – кваліологічну аналітику. Елементи наукової новизни сформульованого напряму полягають у таких положеннях. Розроблено теоретико-методологічні основи дослідження людського потенціалу на засадах енергетичної парадигми (с. 114-119, 165-173, 345-357). Розширено понятійно-термінологічний апарат наукового пошуку у частині введення нового терміну – квалітативна економіка (с. 77-112). Розвинено методологію дослідження людського потенціалу у частині імплементації положень кваліметрії та обґрунтуванні структурно-кваліметричного підходу до його аналізу (с. 147-151, 154-164, 174-198). Обґрунтовано стратегічні імперативи та інструменти впровадження нових якісних векторів політики розвитку людського потенціалу (с. 384-388, 392-449).

Деталізуючи наукову новизну дослідження Степури Т.М., слід відзначити наступне. Насамперед, авторкою вперше сформовано методологію кваліологічної аналітики людського потенціалу, основу якої складає синтетичний квалітативний підхід до дослідження людського потенціалу (с. 139-151), що уможливило обґрунтування механізмів розвитку людського потенціалу (с. 142-145); розкрити бінарні зв'язки та зумовленість розвитку людського потенціалу середовищем життя та праці (с. 146-147, 163-164); обґрунтувати критерій цілепокладання людського потенціалу при його структурній декомпозиції (с. 153-156).

Уперше на основі узагальнення сучасних принципів економічного зростання, базованого на функціоналі якості та регламентованого вимогами сталого і людського розвитку сформульовано концепцію квалітативної економіки (с. 77-112), що дозволяє відшукати додаткові резерви розвитку людського потенціалу. Уперше розроблено методичне забезпечення аналізу розвитку людського потенціалу регіонів України з використанням положень теорії управління якістю (с. 146-151, 174-198, 389-391), що значно збагатило науковий інструментарій дослідження розвитку людського потенціалу і уможливило організацію структурно-кваліметричного дослідження геопросторовим і функціонально-часовим напрямками із подальшим ранжуванням пріоритетів відповідної політики розвитку людського потенціалу.

Уперше авторкою запропоновано розглядати розвиток людського потенціалу у трьохвимірній системі координат «час-простір-енергія» із введенням у наукову методологію моделей механізмів синхронізації появи нової якості, середовища життєдіяльності людини, функції енергобалансу людини (с. 113-135, 165-173, 345-357).

Уперше введено в методологію аналітичного забезпечення політики розвитку людського потенціалу низку методів управління якістю (контрольних карт) з метою оцінки стабільності процесів його розвитку у регіонах України та перебування їх у зоні допустимих значень, що дозволяє підвищувати керованість цього розвитку та досягати балансу за регіональними цілями розвитку (с. 437-450).

Серед позицій, науковий зміст яких авторкою розвинено чи

удосконалено такі. Дістали подальшого розвитку теоретичні підходи до трактування людського потенціалу за рахунок введення у визначення інтегральності якісних характеристик людини, зумовленості розвитку людського потенціалу впливом середовища (с. 58-61, 164).

Систематизовано генезу концепту якості з виділенням антропологічної групи концепцій (с. 61-83), що дозволило обґрунтувати подальші підходи до дослідження людського потенціалу як квалітативної категорії.

Доповнено ознаки розвитку людського потенціалу з групуванням їх на засадах особистісного і діяльнісного підходів (с. 156-164, 181-183), що підвищило змістовність аналітичного дослідження; виділено додаткові компоненти аналізу: екстичну і диджитал-інклюзивну (с. 155, 160, 183, 267-272, 296-304).

Удосконалено методико-прикладні аспекти використання моніторингових досліджень у частині використання їх у діагностуванні квалітативних асиметрій на ринку послуг вищої освіти та ринків кваліфікованої праці (с. 225-242, 325-339, 420-437).

Запропоновано методичні підходи до виявлення закономірностей формування територіальних міграційних ринків праці, що, на відміну від існуючих підходів, дозволяють ідентифікувати міграцієзумовлені квалітативні зміни людського потенціалу України на окремих рівнях інституційної організації суспільства (с. 130-135, 272-296, 409-411).

Окреслено маркери модерного ціннісно-культурного поля людського розвитку, що відповідає концепції квалітативної економіки (с. 112, 310-323), і дозволяє вбудовувати політику розвитку людського потенціалу у сформоване ціннісне середовище.

Розвинено прикладний підхід до дослідження тенденцій диджиталізації щодо розвитку людського потенціалу (с. 103-104, 106, 362-380) як джерела можливостей цього розвитку, який потрібно враховувати у політиці його регулювання (с. 425-428). Такий науковий доробок дозволяє зробити висновок про значний внесок авторки у розвиток науки та прикладну вагу отриманих результатів.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів

Теоретична цінність результатів дисертаційної роботи полягає в обґрунтуванні нового наукового напрямку соціальної економіки і політики – кваліологічної аналітики людського потенціалу, а також розв'язанні важливої наукової проблеми поглиблення теоретико-методологічних основ та прикладних засад дослідження людського потенціалу в частині його структурно-кваліметричної оцінки та аналізу, побудови трьохвимірної системи координат параметрів стану, чинників та реагування, що принципово впливають на механізми та середовище людської активності, та обґрунтування стратегічних напрямів розвитку людського потенціалу в умовах квалітизації економіки України.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в удосконаленні методології системної класифікації та обґрунтуванні політики

розвитку людського потенціалу в умовах квалітизації економіки України. Документальним свідченням цього є схвалення та використання основних результатів дисертації у практичній діяльності органів державної влади, інших інституцій: Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України (довідка № 04-28/05-795 від 05.07.2019 р.); Комітету з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення Верховної Ради України (довідка № 04-34/15-101530 від 28.05.2019 р.); Міжнародного благодійного фонду «Міжнародний фонд досліджень освітньої політики» (довідка № 38 від 06.02.2021 р.); Львівського обласного центру зайнятості (довідки: № 08-3849/0-12 від 07.11.2012 р., № 02-4876/0-16 від 23.12.2016 р., № 10-4344/0-18 від 06.12.2018 р.); департаменту освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації (довідка № 05-10/2542 від 12.07.2017 р.).

Повнота викладу основних результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях та авторефераті

Основні результати дисертаційної роботи Степури Т.М., висновки та рекомендації опубліковані у 59 наукових працях загальним обсягом 125.39 д.а. (особистий внесок автора – 21,99 д.а.). У доробку дисертантки – 7 колективних монографій (1 за кордоном), 16 статей у наукових фахових виданнях України, 4 статті у наукових періодичних виданнях держав ОЕСР та ЄС, які входять до міжнародних наукометричних баз, 29 публікацій за матеріалами науково-практичних конференцій, 3 публікації в інших виданнях. Ці праці повною мірою відображають основні результати дисертації.

Зміст автореферату Степури Т.М. ідентичний основним положенням, висновкам і рекомендаціям дисертаційної роботи.

Дискусійні положення та зауваження

Високо оцінюючи дисертаційну роботу Степури Тетяни Михайлівни та вагу отриманих теоретичних і прикладних результатів слід відзначити, що не усі вони носять беззаперечний характер. Водночас наявна низка дискусійних моментів, деякі неточності.

1. При визначенні змісту квалітативної економіки зазначено, що її функціонування повинне задовольняти постійно виникаючі потреби людини, що покликані підвищувати якість життя. При цьому не розкривається, як саме теоретичне визначення узгоджується, по-перше, з можливістю адаптації категорії «якість життя» до постійної динаміки чинників потреб людини; по-друге, з гармонізацією фізіологічних та особистісних потреб людини.

2. Авторка зазначає, що «... швидкість змін дозволяє твердити про квалітативну революцію в економіці» (с. 137). Бажано, щоб таке категоричне твердження було б повніше обґрунтовано в основному тексті дисертації. До речі, при тому, що питання ролі часового чинника у роботі доволі широко висвітлене, проблема оцінки швидкості змін не отримала достатньої уваги.

3. У роботі не повною мірою вирішене завдання щодо пріоритетів квалітизації економіки України, їх логічної послідовності, ресурсного та

інституційного забезпечення. Слід також посилити роль екологічних імперативів розвитку людського потенціалу України.

4. В дисертації було виконано узагальнення висновків з аналізу компонент людського потенціалу (демографічно-валеологічної, освітньо-інтелектуальної, професійно-кваліфікаційної, соціокультурної, екстичної, диджитал-інклюзивної), для регіонів України за загальним методичним підходом (розділ 3). Робота суттєво виграла б, якби такий аналіз супроводжувався диференціацією регіональної специфіки та визначенням пріоритетів регіональної політики розвитку людського потенціалу в Україні.

5. Аналітичні та розрахункові дані, наведені в роботі відображають оригінальну авторську методику щодо оцінки досягнутого рівня розвитку людського потенціалу регіонів України. Вони характеризують часово-просторові та енергетичні (калорійність споживання) чинники. Проте запропонований методичний апарат бажано оснастити механізмом часової актуалізації розрахунків, який би враховував вплив факторів часу.

6. Оскільки в роботі багато уваги приділено поглибленню методичних підходів до аналізування розвитку людського потенціалу в умовах квалітизації економіки України, дисертація виграла б, якби розробки щодо моніторингу було доповнено конкретними пропозиціями з удосконалення статистичного забезпечення аналізу та представлено такі розробки державному органу статистики.

7. У п. 4.3 викладено результати кореляційно-регресійного аналізу щодо залежності формування енергетичної місткості раціону харчування населення регіонів України від соціально-демографічних і трудових показників. Результати моделювання описані рівнянням регресії та коефіцієнтами кореляції і детермінації (с. 354). Разом з тим, варто було б навести інші критерії оцінки якості моделі, оскільки незрозуміло, чи тестувалася модель на значущість її основних параметрів.

Водночас наведені критичні зауваження та дискусійні положення не знижують цінності та значення дисертаційної роботи Степури Т.М., її позитивної оцінки як ґрунтового дослідження, що вирішує важливу наукову проблему.

Загальний висновок

Ураховуючи актуальність, наукову новизну, обґрунтованість і достовірність отриманих результатів, їх практичну цінність, вважаю, що дисертація Степури Тетяни Михайлівни «Розвиток людського потенціалу в умовах квалітизації економіки України» є цілісним і завершеним науковим дослідженням, що вирішує важливу наукову проблему щодо поглиблення існуючих та розробки нових теоретико-методологічних та прикладних положень політики розвитку людського потенціалу, зокрема, у частині кваліметричного оцінювання та аналізування стану та структур цього потенціалу на засадах кваліологічної аналітики.

Дисертаційна робота виконана на високому науковому рівні. Мети дослідження досягнено, завдання виконано. Основних вимог до змісту,

структури, оформлення дисертації та автореферату дотримано. За якістю проведеного дослідження та значущістю викладених теоретико-методологічних і науково-практичних розробок робота відповідає рівню дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. Тема та зміст роботи цілком відповідають паспорту спеціальності 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика.

Дисертація Степури Тетяни Михайлівни «Розвиток людського потенціалу в умовах квалітизації економіки України» відповідає вимогам Міністерства освіти і науки України до робіт на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук, зокрема пунктам 9, 10, 12, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів», затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (зі змінами і доповненнями), а її автор Степура Тетяна Михайлівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика.

Офіційний опонент

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки,
підприємництва та бізнес-адміністрування
Сумського державного університету

Л.Г. Мельник

